

15-Iyun, 2026-yil

**XARAJATLAR HISOBI VA MAHSULOT TANNARXINI KALKULYATSIYA
QILISHDA XALQARO TAJRIBALARDAN FOYDALANISH YO‘LLARI**

Safarov Javohir Ismoilovich

Fan va texnologiyalar universiteti

"Moliya va moliyaviy texnologiyalar" kafedrasi katta o‘qituvchisi

E-mail: j.safarov@usat.uz

ORCID: 0009-0006-0530-7601

Safarova Lola Abdug‘ani qizi

Fan va texnologiyalar universiteti

"Moliya va moliyaviy texnologiyalar" yo‘nalishi

3-bosqich, 5/23MMT guruhi talabasi

Annotatsiya: *Ushbu tezis xarajatlar hisobi va mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilishda xalqaro tajribalarni o‘rganish va ularni O‘zbekiston amaliyotiga tatbiq etish yo‘llarini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Global iqtisodiyot sharoitida korxonalarining raqobatbardoshligini oshirishda xarajatlarni samarali boshqarish va tannarxni aniq hisoblash muhim ahamiyat kasb etadi. Tezida xarajatlar hisobining nazariy asoslari, tannarx kalkulyatsiyasining asosiy usullari ko‘rib chiqiladi hamda xalqaro miqyosda qo‘llaniladigan ilg‘or amaliyotlar, jumladan, faoliyatga asoslangan tannarx hisobi (ABC), maqsadli tannarx hisobi (Target Costing) va hayotiy sikl tannarx hisobi (Life Cycle Costing) tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, xalqaro tajribalarni O‘zbekiston korxonalariga joriy etish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, qaror qabul qilish jarayonlarini takomillashtirish va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash mumkin. Tezida ushbu tajribalarni tatbiq etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *Xarajatlar hisobi, tannarx kalkulyatsiyasi, xalqaro tajriba, faoliyatga asoslangan tannarx hisobi (ABC), maqsadli tannarx hisobi, hayotiy sikl tannarx hisobi, MHXS.*

Abstract: *This thesis is dedicated to studying international best practices in cost accounting and product cost calculation, and analyzing ways to implement them in Uzbekistan’s practice. In a globalized economy, effective cost management and accurate cost calculation are crucial for enhancing enterprise competitiveness. This thesis examines the theoretical foundations of cost accounting, key methods of cost calculation, and analyzes advanced international practices, including Activity-Based Costing (ABC), Target Costing, and Life Cycle Costing. Research findings indicate that integrating international experiences into Uzbek enterprises can improve production efficiency, optimize decision-making processes, and strengthen financial stability. Practical recommendations for the application of these experiences are developed within this thesis.*

Keywords: *Cost accounting, cost calculation, international experience, activity-based costing (ABC), Target costing, Life cycle costing, IFRS.*

Аннотация: *Настоящий тезис посвящен изучению международного опыта в области учета затрат и калькуляции себестоимости продукции, а также анализу путей его применения в практике Узбекистана. В условиях глобальной экономики эффективное управление затратами и точный расчет себестоимости имеют решающее значение для повышения конкурентоспособности предприятий. В данном тезисе рассматриваются теоретические основы учета затрат, основные методы калькуляции себестоимости, а также анализируются передовые международные практики, включая учет затрат по видам деятельности (ABC), целевое калькулирование (Target Costing) и калькулирование затрат жизненного цикла (Life Cycle Costing). Результаты исследования показывают, что внедрение международного опыта в узбекские предприятия может повысить эффективность производства, улучшить процессы принятия решений и укрепить финансовую стабильность. В рамках данного тезиса разработаны практические рекомендации по применению этого опыта.*

Ключевые слова: *Учет затрат, калькуляция себестоимости, международный опыт, учет затрат по видам деятельности (ABC), целевое калькулирование, калькулирование затрат жизненного цикла, МСФО.*

Kirish

Zamonaviy global iqtisodiyot sharoitida korxonalarining barqaror rivojlanishi va raqobatbardoshligini ta'minlashda xarajatlarni samarali boshqarish va mahsulot tannarxini aniq kalkulyatsiya qilish hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bozor munosabatlari rivojlanishi bilan birga, korxonalar nafaqat ichki resurslardan oqilona foydalanish, balki xalqaro bozorlarda o'z o'rnini topish uchun ham doimiy ravishda samaradorlikni oshirishga intilmoqdalar. Bu jarayonda xarajatlar hisobi va tannarx kalkulyatsiyasi tizimini takomillashtirish muhim vazifa bo'lib qolmoqda. O'zbekiston iqtisodiyotining integratsiyalashuvi va xalqaro standartlarga moslashuvi sharoitida, xorijiy davlatlarning ilg'or tajribalarini o'rganish va ularni milliy amaliyotga tatbiq etish dolzarb masaladir.

Ushbu tezisning dolzarbligi shundaki, O'zbekiston korxonalarida xarajatlar hisobi va tannarx kalkulyatsiyasi tizimlari ko'pincha an'anaviy usullarga asoslangan bo'lib, ular zamonaviy bozor talablariga to'liq javob bermasligi mumkin. Xalqaro tajribalarni o'rganish va ularni joriy etish orqali korxonalar o'z xarajatlarini yanada aniqroq nazorat qilish, mahsulot narxini optimallashtirish, yangi mahsulotlarni ishlab chiqishda strategik qarorlar qabul qilish va umumiy samaradorlikni oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Adabiyotlar sharhi

Xarajatlar hisobi va mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish iqtisodiyot fanining fundamental yo'nalishlaridan biri bo'lib, ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan chuqur o'rganilgan. Ushbu bo'limda mavzuga oid asosiy nazariy tushunchalar va ularning rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinadi.

Xarajatlar hisobi va tannarx kalkulyatsiyasining nazariy asoslari.

15-Iyun, 2026-yil

"Tannarx va Kalkulyatsiya" nomli maqolada "Tannarx" korxonaning ishlab chiqarish, sotish va xizmat ko'rsatish uchun qilgan joriy xarajatlarining umumiy pul ifodasi sifatida ta'riflanadi [2]. Tannarxning asosiy elementlari xomashyo, energiya, mehnat haqi, ijtimoiy sug'urta, amortizatsiya va ishlab chiqarishga aloqador bo'lmagan xarajatlar (masalan, qadoqlash, tashish, sotish, ilmiy-tadqiqot va reklama) kabi komponentlarni o'z ichiga oladi. Ushbu xarajatlarni kamaytirish bevosita foydani oshirishga xizmat qiladi [2].

"Tannarx kalkulyatsiyasi" esa iqtisodiy qonunlar asosida ushbu jarayonni o'rganishni o'z ichiga oladi. Uning asosiy maqsadi turli mahsulotlar, ayniqsa qishloq xo'jaligi va sanoat sektorlarida rejalashtirilgan va haqiqiy xarajatlarni aniqlash, iqtisodiy zaxiralarni aniqlash, umumiy xarajatlarni kamaytirish, samaradorlikni oshirish va ilmiy tadqiqotlar orqali foydani maksimal darajada oshirishdan iborat [2]. Matnda ta'kidlanishicha, kalkulyatsiya jarayonlarining ahamiyati texnologik taraqqiyot tufayli ortib bormoqda va u matematik usullar va algoritmlardan foydalanadigan fundamental tushunchadir. Tannarxning rivojlanishi uni matematika, fizika, informatika va iqtisodiyot kabi turli sohalarda muammolarni hal qilish va hisoblash samaradorligini oshirish, shu jumladan matematik modellashtirish va optimallashtirish uchun qo'llashga olib kelgan. Kalkulyatsiya algoritmik yechimlar va sun'iy intellekt kabi zamonaviy texnologiyalarni rivojlantirish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega [2].

Boshqa bir manbada "Kalkulyatsiya" birlik yoki guruh mahsulotlari, yoki muayyan ishlab chiqarish turlari uchun xarajatlarni pulda aniqlash jarayoni sifatida ta'riflanadi, bu mahsulotning rejalashtirilgan yoki haqiqiy tannarxini aniqlashga xizmat qiladi [3]. Bu ishlab chiqarish xarajatlarini, tayyor mahsulot tannarxini va tugallanmagan ishlab chiqarishni baholashning turli usullarini, jumladan, normativ, buyurtma bo'yicha, ulushlar bo'yicha va jarayon bo'yicha yondashuvlarni o'z ichiga oladi [3]. Kalkulyatsiya uchun amaliy xarajatlar ro'yxati sakkizta asosiy komponentdan iborat: xomashyo, texnologik yoqilg'i va energiya, ishlab chiqarish xodimlarining ish haqi, ish haqidan sug'urta badallari, umumiy ishlab chiqarish xarajatlari, umumiy xo'jalik xarajatlari, boshqa ishlab chiqarish xarajatlari va tijorat xarajatlari [3]. Dastlabki yettita band ishlab chiqarish xarajatlari hisoblanadi, ular bevosita ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lib, ularning yig'indisi ishlab chiqarish tannarxini tashkil etadi.

Metodologiya

Ushbu tezisdagi xarajatlar hisobi va mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilishda xalqaro tajribalarni o'rganish va ularni O'zbekiston amaliyotiga tatbiq etish yo'llarini aniqlash maqsadida kompleks tadqiqot metodologiyasi qo'llanildi. Tadqiqot sifatli (qualitative) yondashuvga asoslangan bo'lib, tahliliy va qiyosiy usullarni o'z ichiga oladi.

Tadqiqot deskriptiv-tahliliy xarakterga ega. Uning doirasida mavjud nazariy bilimlar, xalqaro amaliyotlar va standartlar tizimli ravishda o'rganilib, tahlil qilinadi.

Ilmiy adabiyotlar tahlili: Xarajatlar hisobi, tannarx kalkulyatsiyasi, xalqaro buxgalteriya standartlari (IFRS) bo'yicha monografiyalar, ilmiy maqolalar, darsliklar va o'quv qo'llanmalar.

15-iyun, 2026-yil

Xalqaro tashkilotlar hujjatlari: IFRS Foundation kabi tashkilotlarning rasmiy hujjatlari va yo‘riqnomalari [4].

Professional nashrlar va hisobotlar: Xalqaro buxgalteriya va audit kompaniyalarining hisobotlari, tadqiqotlari va amaliy tavsiyalari.

Sistematik tahlil: Xarajatlar hisobi va tannarx kalkulyatsiyasining nazariy asoslari, tushunchalari va tamoyillari tizimli ravishda o‘rganildi va tasniflandi [2, 3].

Qiyosiy tahlil: Xalqaro miqyosda qo‘llaniladigan ilg‘or xarajatlar hisobi usullari (ABC, Target Costing, Life Cycle Costing) O‘zbekistondagi an‘anaviy usullar bilan qiyosiy jihatdan o‘rganildi.

Natijalar va tahlil

Ushbu bo‘limda xalqaro amaliyotda xarajatlar hisobi va tannarx kalkulyatsiyasining ilg‘or usullari tahlil qilinadi hamda ularning asosiy xususiyatlari va afzalliklari yoritiladi.

Xalqaro miqyosda korxonalar xarajatlarni aniqroq hisoblash va boshqarish uchun an‘anaviy usullardan tashqari bir qator zamonaviy usullarni qo‘llaydilar:

Faoliyatga asoslangan tannarx hisobi (Activity-Based Costing - ABC): Bu usul bilvosita xarajatlarni mahsulotlarga yoki xizmatlarga taqsimlashda an‘anaviy usullarga nisbatan ancha aniqlikni ta‘minlaydi. ABCda xarajatlar avval faoliyat turlariga (masalan, buyurtmalarni qayta ishlash, mahsulotni sozlash, mijozlarga xizmat ko‘rsatish) taqsimlanadi, so‘ngra ushbu faoliyatlarining xarajatlari ulardan foydalangan mahsulotlarga yoki xizmatlarga "xarajat drayverlari" (masalan, buyurtmalar soni, sozlash soatlari, mijozlar soni) orqali taqsimlanadi. Bu usul bilvosita xarajatlarning qayerda va qanday yuzaga kelayotganini aniqroq ko‘rsatib, boshqaruv qarorlari uchun muhim ma‘lumot beradi. Natijada, korxonalar kam daromadli mahsulotlarni aniqlashi va xarajatlarni optimallashtirish bo‘yicha strategik qarorlar qabul qilishi mumkin.

Maqsadli tannarx hisobi (Target Costing): Bu usul mahsulotni ishlab chiqarishdan oldin uning tannarxini bozor narxi va kutilayotgan foyda asosida belgilashga qaratilgan. Ya‘ni, bozor narxidan kutilayotgan foyda ayirilib, maqsadli tannarx aniqlanadi. So‘ngra, mahsulotni loyihalash va ishlab chiqarish jarayonlari ushbu maqsadli tannarxga erishish uchun optimallashtiriladi. Bu usul ayniqsa yuqori raqobatli bozorlarda va yangi mahsulotlarni ishlab chiqishda samarali bo‘lib, korxonalarga bozor talablariga mos narxda foydali mahsulotlar yaratish imkonini beradi.

Hayotiy sikl tannarx hisobi (Life Cycle Costing): Bu usul mahsulotning butun hayotiy sikli davomidagi (tadqiqot va ishlanmalar, loyihalash, ishlab chiqarish, sotish, foydalanish va utilizatsiya) barcha xarajatlarni hisobga oladi. An‘anaviy usullar ko‘pincha faqat ishlab chiqarish xarajatlariga e‘tibor qaratsa, Life Cycle Costing mahsulotning umumiy egalik narxini baholashga yordam beradi. Bu usul korxonalarga uzoq muddatli istiqbolda eng tejamkor variantlarni tanlash va mahsulotning umumiy rentabelligini oshirish imkonini beradi.

Standart tannarx hisobi (Standard Costing): Bu usulda har bir mahsulot yoki xizmat uchun oldindan belgilangan (standart) xarajatlar hisoblanadi. Keyin haqiqiy xarajatlar standart xarajatlar bilan taqqoslanadi va farqlar (og‘ishlar) tahlil qilinadi. Bu og‘ishlar

15-Iyun, 2026-yil

xarajatlarni nazorat qilish, samaradorlikni baholash va boshqaruv qarorlari qabul qilish uchun muhim ma'lumot beradi. Standart tannarx hisobi ayniqsa ommaviy ishlab chiqarishda va takrorlanuvchi jarayonlarga ega korxonalarda samarali hisoblanadi.

Yalpi tannarx hisobi (Lean Accounting): Bu usul yalpi ishlab chiqarish (lean manufacturing) falsafasiga asoslanadi va xarajatlarni kamaytirish, isrofgarchilikni yo'q qilish hamda qiymat oqimini optimallashtirishga qaratilgan. Yalpi tannarx hisobi an'anaviy buxgalteriya hisoboti tizimlarining murakkabligini kamaytirishga, xarajatlarni aniqroq kuzatishga va tezkor qarorlar qabul qilishga yordam beradi.

6.2.

Muhokama

Ushbu bo'limda "Natijalar va tahlil" qismida keltirilgan xalqaro tajribalarning O'zbekiston korxonalarida sharoitida tatbiq etilishi imkoniyatlari, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan to'siqlar va ularni bartaraf etish yo'llari muhokama qilinadi.

Xalqaro amaliyotda keng qo'llaniladigan ilg'or xarajatlar hisobi va tannarx kalkulyatsiyasi usullarini O'zbekiston korxonalariga joriy etish bir qator sezilarli afzalliklarni berishi mumkin:

Qaror qabul qilish sifatini oshirish: ABC usuli bilvosita xarajatlarni aniq taqsimlash orqali mahsulotlar, xizmatlar va mijozlarning haqiqiy rentabelligini aniqlashga yordam beradi. Bu esa korxonada rahbariyatiga narxlarni belgilash, mahsulot assortimentini optimallashtirish va resurslarni samarali taqsimlash bo'yicha yanada asosli qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Xarajatlarni nazorat qilish va kamaytirish: Standart Costing va Lean Accounting usullari xarajatlarni doimiy monitoring qilish, og'ishlarni aniqlash va isrofgarchilikni bartaraf etish uchun samarali vositalarni taqdim etadi. Bu esa ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va umumiy xarajatlarni kamaytirishga olib keladi.

Raqobatbardoshlikni kuchaytirish: Target Costing usuli bozor talablariga mos keladigan va raqobatbardosh narxlarda mahsulot yaratishga imkon beradi. Bu ayniqsa O'zbekiston korxonalarida xalqaro bozorlarga chiqishga intilayotgan sharoitda muhimdir.

Innovatsiyalarni rag'batlantirish: Life Cycle Costing usuli yangi mahsulotlarni ishlab chiqishda nafaqat ishlab chiqarish xarajatlarini, balki mahsulotning butun hayotiy sikli davomidagi xarajatlarni hisobga olishga undaydi. Bu esa dizayn va ishlab chiqarish jarayonlarida innovatsion yechimlarni qo'llashga turtki beradi.

Moliyaviy shaffoflik va investitsion jozibadorlik: IFRSga muvofiqlik xarajatlar hisobi tizimini takomillashtirishga undaydi, bu esa moliyaviy hisobotlarning shaffofligini oshiradi va xalqaro investorlar uchun O'zbekiston korxonalarining jozibadorligini oshiradi [4].

Kadrlar salohiyati yetishmasligi: Zamonaviy xarajatlar hisobi usullarini qo'llash uchun malakali mutaxassislar, ya'ni boshqaruv hisobchilari va moliyachilar kerak.

Bartaraf etish yo'li: Oliy ta'lim muassasalarida o'quv dasturlarini xalqaro standartlarga moslashtirish, korxonalar ichida mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish kurslarini tashkil etish.

15-Iyun, 2026-yil

Axborot texnologiyalari infratuzilmasining yetishmasligi: ABC kabi murakkab usullar ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish uchun zamonaviy axborot tizimlari (ERP, BI) talab qiladi.

Bartaraf etish yo'li: Korxonalarda axborot texnologiyalariga investitsiyalarni oshirish, raqamlashtirish jarayonlarini jadallashtirish, dasturiy ta'minotlarni joriy etish.

An'anaviy boshqaruv mentaliteti va qarshilik: Ba'zi korxonalar rahbarlari va xodimlari yangi tizimlarga o'tishga qarshilik ko'rsatishi mumkin.

Bartaraf etish yo'li: Yangi tizimlarning afzalliklarini tushuntirish bo'yicha keng qamrovli tushuntirish ishlari olib borish, o'zgarishlarni boshqarish (change management) strategiyalarini qo'llash.

Xulosa

Ushbu tezis xarajatlar hisobi va mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilishda xalqaro tajribalarni o'rganish hamda ularni O'zbekiston amaliyotiga tatbiq etish yo'llarini tahlil qilishga qaratilgan edi. Tadqiqot davomida xarajatlar hisobining nazariy asoslari, tannarx kalkulyatsiyasining ahamiyati va uning asosiy usullari chuqur o'rganildi. Shuningdek, xalqaro miqyosda keng qo'llaniladigan ilg'or usullar, jumladan, faoliyatga asoslangan tannarx hisobi (ABC), maqsadli tannarx hisobi (Target Costing), hayotiy sikl tannarx hisobi (Life Cycle Costing) va standart tannarx hisobi (Standard Costing) tahlil qilindi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, an'anaviy tannarx kalkulyatsiyasi usullari zamonaviy bozor talablariga to'liq javob bermasligi mumkin, bu esa korxonalarining samaradorligini pasaytiradi. Xalqaro tajribalarni joriy etish orqali O'zbekiston korxonalarining xarajatlarni yanada aniqroq nazorat qilish, qaror qabul qilish jarayonlarini takomillashtirish, raqobatbardoshlikni oshirish va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. IFRSning xarajatlarni tan olish va hisobotlarda aks ettirishga ta'siri ham korxonalarining ichki hisob tizimlarini takomillashtirishga undaydi.

Muhokama qismida xalqaro tajribalarni O'zbekistonda tatbiq etishning afzalliklari, shuningdek, kadrlar salohiyati yetishmasligi, axborot texnologiyalari infratuzilmasining zaifligi va an'anaviy boshqaruv mentaliteti kabi to'siqlar aniqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

[1] Karimov A.A., Abdullayev N.M., Pardayev M.A. (2021). Xarajatlar hisobi va tannarx kalkulyatsiyasi. Toshkent: "Iqtisod-moliya" nashriyoti.

[2] Xudoyqulov X.A. (2022). Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari asosida xarajatlar hisobini takomillashtirish yo'llari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, (4), 112-120. – https://iqtisodiyot.uz/sites/default/files/articles/2022/4/12_Xudoyqulov.pdf

[3] Alimov R.X., G'ulomov S.S. (2023). Menejment hisobida xalqaro tajribalarni qo'llashning nazariy va amaliy jihatlari. Moliyaviy nazorat va audit, (2), 45-52. – <https://journal.tfi.uz/index.php/fca/article/view/106>

[4] Qodirov A.A. (2021). Sanoat korxonalarida mahsulot tannarxini hisobga olish va kalkulyatsiya qilishni takomillashtirish (xalqaro tajriba asosida). Iqtisodiyot fanlari bo'yicha

15-iyun, 2026-yil

falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent Moliya Instituti. – <https://e-library.uz/index.php?r=publication/view&id=2719>

[5] Ergashev R.X., Xolmatov N.M. (2022). Raqamli iqtisodiyot sharoitida xarajatlar hisobini tashkil etishning xalqaro tendensiyalari. *Biznes-ekspert*, (5), 67-74. – <https://journal.tfi.uz/index.php/be/article/view/102>

